

FAȚA NEVĂZUTĂ A LUI HENRI H. STAHL: SCRITORUL. FRAGMENT DINTR-UN ROMAN INEDIT AL MARELUI SOCIOLOG

IRINA STAHL*

ABSTRACT

THE UNSEEN FACE OF HENRI H. STAHL: THE WRITER. AN EXCERPT FROM AN UNPUBLISHED NOVEL OF THE GREAT ROMANIAN SOCIOLOGIST

Henri H. Stahl is known for his studies in social history and methodology, but he was also passionate about other, lesser known, research topics. Among these is his preoccupation with the development of a sociology of the Romanian peasant's culture and spirituality, which he later synthesised in his controversial work *Critical Essays* (1983). However, before he fully developed his theories on the matter, unhappy about his own incapacities, he attempted to give a literary shape to his vision of folk philosophy and life of Romanian villages. What resulted was a novel, today still unpublished but conserved in the Stahl Family Archive. The novel combines his field notes, methodological suggestions, as well as his personal opinions, emotions and feelings, which he never let intrude into his scientific work. The value of this unpublished text is today undeniable, and it deserves to be known by the public. The present article reveals, for the first time, the shape and the content of this novel, and draws out the circumstances of its creation. The article is succeeded by a short sample from the novel.

Keywords: Henri H. Stahl, unpublished novel, sociology of folk culture, folk philosophy.

INTRODUCERE

Cunoscut mai ales pentru studiile sale de istorie socială și metodologie, Henri H. Stahl a fost pasionat și de alte subiecte de cercetare, mai puțin cunoscute. Printre

*Researcher, the Institute of Sociology of the Romanian Academy, Bucharest; e-mail: irinastahl@yahoo.fr.

„*Revista română de sociologie*”, serie nouă, anul XXIX, nr. 5–6, p. 511–533, București, 2018

Creative Commons License
Attribution-NoDerivs CC BY-ND

acestea se numără și preocuparea de alcătuire a unei sociologii a culturii și spiritualității poporului român. Târziu în viață, Stahl va realiza o sinteză a studiilor și cunoștințelor pe care le deținea pe această temă, pe care o va include în volumul *Eseuri critice* (1983). Înainte însă de a ajunge la o teoretizare a problemei, nemulțumit de incapacitatea sa de a o face, Stahl încearcă să dea o formă literară viziunii sale asupra filosofiei populare. A rezultat astfel un roman, până astăzi nepublicat, păstrat în arhiva familiei Stahl, în care se regăsesc puse laolaltă note de teren, sfaturi metodologice, dar și trăiri și gânduri personale, pe care autorul nu le-a lăsat niciodată să transpară în lucrările sale de natură științifică. Valoarea acestui text inedit este astăzi de netăgăduit, el meritând să fie adus în atenția publicului.

Articolul de față își propune în primul rând să descrie împrejurările, contextul în care a luat naștere singura creație literară cunoscută, până la această dată, a sociologului Henri H. Stahl. Urmează apoi cu o scurtă descriere a textului, în care este prezentată structura acestuia, subiectul, personajele, timpul și locul narațiunii. Lăsând analiza literară în seama specialiștilor din domeniu, insistăm apoi asupra amestecului dintre realitate și ficțiune, inerent oricărei opere literare, dar în mod particular interesant în acest caz, în care realitatea fusese cea consemnată pe teren, prin metode sociologice. Prin diversitatea personajelor descrise în text, romanul constituie o adevărată radiografie socială a României dintre cele două Războaie Mondiale, o lume astăzi de demult apusă. Nu în ultimul rând, se va discuta încărcătura emoțională a textului, reflecție a trăirilor interioare intense ale marelui sociolog.

O ÎNCERCARE LITERARĂ

Drumuri printr-o țară de demult este titlul unui roman nepublicat, scris de Henri H. Stahl, în cea mai mare parte redactat în perioada pe care el însuși a denumit-o de „criză” a monografiei sociologice (Stahl, 1981: 214), cuprinsă între anii 1932 și 1934¹. În acest răstimp, crizei personale a autorului i se adaugă și o criză profesională (*ibidem*: 226). Despre criza personală Stahl nu dă prea multe informații în lucrarea sa memorialistică. Menționează doar dorința de a pleca la studii în străinătate, refuzată de Gusti, sub pretextul că are nevoie de el în țară, și neîmplinirea cauzată de diverse slujbe situate sub potențialul său (cea de funcționar al Senatului, dublată de cea de asistent „onorific” la catedra profesorului). Se

¹ Debutat și, cel mai probabil, redactat în mare parte între anii 1932 și 1934, textul a suferit totuși numeroase modificări și completări ulterioare. Dovadă stau deseale renumerotări, de mână, ale paginilor și modificările pe text, făcute cu diferite culori, cu pixul sau cu creionul. În plus, pasajul cu bătrânul meșter din Țara Oașului adus la București (f. 63–66) face referire la un fapt real, petrecut în 1936, la construirea Muzeului Satului, fiind evidentinte graț în roman după această dată. Întâmplarea este relatată pe scurt și în *Amintiri și gânduri...* (*ibidem*: 331). Impresia generală degajată de text este aceea a unui autor matur, cu o bogată experiență de viață.

adaugă însă, cu siguranță, și o tulburare de natură emoțională, cauzată de divorțul de prima soție, Maria Costin, care va însemna totodată și despărțirea de fiii săi, și părăsirea căminului părintesc. La toate acestea se adaugă criza instituțională, cea prin care trecea Școala Sociologică de la București. Nemaivând cadrul organizat al campaniilor de cercetare colectivă a satelor, Stahl își continuă munca pe cont propriu, plecând pe calea investigațiilor singuratice, cu gândul de a pătrunde taina filosofiei populare (*ibidem*: 226, 267). Unele ieșiri pe teren le-a făcut în compania lui Constantin Brăiloiu, care organiza campanii individuale sau în grup restrâns (de fapt, doar ei doi), în cadrul Arhivei de Folclor a Societății Compozitorilor sau al catedrei sale de la Conservator. Stahl îl întovărășea cu mare bucurie, după cum el însuși mărturisește mai târziu, „*atât de fermecător putând fi acest folclorist, după cum însuși folclorul era fermecător*” (*ibidem*: 226–227).

În memoriile sale apărute în 1981, Stahl vorbește despre mâhnirea pricinuită de faptul că nu a reușit să-și pună în ordine gândurile legate de cultura populară și nu a ajuns să realizeze o sociologie a culturii populare, așa cum și-ar fi dorit. Cu toate acestea, nu a abandonat niciodată acest proiect, pe care îl numește „*mon violon d’Ingres*” (*ibidem*: 247). Problema „filosofiei populare”, centrată pe problematica vieții și a morții, o găsim schițată în *Amintiri și gânduri* (*ibidem*: 241 și urm.). Ulterior, ea va fi dezvoltată în controversatul volum *Eseuri critice* (1983), mai cu seamă în ultima parte a acestuia, în care își expune pe larg concepția cu privire la sociologia culturii folclorice.

La începutul carierei sale, nesatisfăcut de încercările de a da o formă științifică ideilor cu privire la cultura populară, Stahl abandonează pentru scurtă vreme știința în favoarea literaturii, sperând ca, odată eliberat de exigențele de ordin metodologic, să reușească să redea cele văzute și trăite pe teren. Astfel a luat naștere romanul, în care fapte, experiențe și dialoguri reale, consemnate cu scrupulozitate pe teren, sunt recompuse într-un adevărat colaj de realități etnografice și comentarii filosofice. Stahl este însă din nou dezamăgit de rezultat. „*(...) Mi-am dat curând seama că și această tentativă nu ducea la nimic – afirmă el în amintirile sale – dat fiind că nu aveam destul talent pentru a putea da texte care să mă mulțumească. Aveam destule cunoștințe de istoria culturilor și mai ales simț critic, ca să văd că problema pe care voiam s-o exprim nu o pot înfățișa nici științific și nici literar*”, (*ibidem*: 267). Încercarea literară fusese totuși una serioasă, dovadă fiind părerea de rău exprimată tot în amintirile sale: „*Mi-a părut cu atât mai rău cu cât eram convins că tot ce se scrisese în literatura noastră despre viața satelor cădea alături de realitate. Niciunul din romanele privindu-i pe țărani nu mi se părea a fi surprins, în adâncurile ei, viața reală, așa cum ajunsesem s-o cunosc, dacă nu mai bine, în tot cazul altfel decât o făcuseră alții*” (*ibidem*: 268).

Deși în rândul membrilor Școlii Sociologice de la București, în afară de Stahl, încercări literare a mai avut și Anton Golopenția (Golopenția, 2018: 258–293), acestea nu au nicio legătură cu activitatea Școlii, ci se leagă mai degrabă de afinități și talente personale ale autorilor. În cazul lui Stahl, trebuie avut în vedere și faptul că

acesta provenea dintr-o familie cu preocupări literare. Tatăl său, Henri, este, printre altele, autorul volumului *Bucureștii ce se duc* (1901), o istorie pitorească a orașului, dar și al primului roman astronomic din literatura română, *Un român în Lună* (1914), iar sora sa, cunoscuta scriitoare Henriette Yvonne Stahl, și-a făcut debutul literar cu romanul, inspirat tot din viața satului, *Voica* (1924). Alegerea de a scrie un roman în care să descrie realitatea satelor românești așa cum a perceput-o el pare, în acest context, firească.

DRUMURI PRINTR-O ȚARĂ DE DEMULT

Manuscrisul romanului *Drumuri printr-o țară de demult* conține 216 file dactilografiate, cu corecturi și adnotări succesive, de mână, făcute cu pix sau creion de diferite culori. Intervențiile ulterioare pe text sunt efectuate de autor, dar și de cel puțin o a doua persoană, care adaugă pe alocuri pertinente sugestii imperative (e.g. la f. 34: „mai clar și mai dramatic”; la f. 65: „spune că la marginea satului”, „cine umblă, moșu’?” – notat pe margine, cu creionul). După scris o putem identifica pe sora autorului, Henriette Yvonne Stahl.

Romanul este structurat în două părți, inegale ca dimensiune: prima, intitulată *Drumuri fără de țintă* (166 de file), iar a doua, *La răscruce* (47 de file). Textul este redactat la persoana întâi. Personajul principal al romanului, totodată povestitorul, este un tânăr bucureștean de 25–30 de ani, fără nume, care, în urma unei drame personale, părăsise orașul, pornind-o într-o lungă călătorie prin țară. Pierderea iubitei cu un an înainte, „într-un stupid accident de automobil” (f. 2), îl marcaseră profund, gândul că el a supraviețuit și a privit-o, neputincios, murind nedându-i pace: „Mi s-a făcut atunci silă de mine și am prins o ură nespusă față de toată viața. Încerc mereu să fug de mine, în nădejdea că mă voi putea pierde în gloata oamenilor mulți, care nu te știu, nu întrebă cine ești și nici nu le pasă ce te frământă, ci te primesc printre ei ca pe o întâmplare oarecare, lipsită de însemnătate. Nicăieri nu poți fi mai departe de tine decât în lumea cea mare a celor de la sate. Viața lor este atât de alta decât a ta, încât tot ce ești rămâne străin și fără folos, ușor de lepădat. Cu condiția însă să știi cum să faci ca întâmplările să te cuprindă” (f. 2).

Punând totul sub semnul întrebării, inclusiv profesia sa anterioară, personajul se prezintă pe rând drept „publicist”, având câteva eseuri de istorie și folclor publicate, „doctorand la Universitate”, cu toate că, de fapt, abandonase gândul de a-și mai finaliza teza despre cultura populară (f. 1), „antropolog cultural” sau chiar „folclorist” (f. 117). În funcție de contextul în care se află, el își ascunde uneori deliberat identitatea, dându-se drept un om din popor (fiiu de negustor, orașean ori simplu străin de acele locuri). În ciuda declarațiilor cum că s-ar fi „lăsat de

meserie”, vedem cum personajul continuă să-și noteze meticolos în carnet² cele auzite – automatism profesional de la care nu se poate abține. Finalul este unul previzibil: eroul, împăcat cu sine și cu soarta, redobândește gustul vieții, ajutat de Ioana, o fată de care se îndrăgostește. Deși romanul pare încheiat, ultima frază, scrisă dincolo de cele trei semne marcatore ale ultimei secțiuni, fără punctul final: „*Abia a doua zi de dimineață ne trezim din visare*” (f. 213), ne lasă să ne întrebăm dacă nu cumva autorul avea intenția de a-l continua.

Textul conține lungi pasaje provenite din notele de teren consemnate de Stahl prin metoda stenografiei. Trebuie menționat faptul că, dacă tatăl său, Henri Stahl, fusese cel care adaptase sistemul francez de stenografie limbii române, creând sistemul stenografic român, Henri H. Stahl (inițiala tatălui o introdusese singur, pentru a se diferenția de părintele său) perfecționase acest instrument de lucru și își formase propriul sistem de notare a limbajului, ceea ce îi permitea să surprindă în notele sale de teren graiurile specifice fiecărei regiuni. Dialogurile din roman redau astfel cu fidelitate vorbirea țărănească, așa cum o auzise și o consemnase H.H. Stahl³.

Putem cu ușurință recunoaște, în cercetătorul aflat în căutarea de sine, alter-ego-ul autorului, care, traversând și el o perioadă dificilă în momentul redactării romanului, pornise „*de unul singur*” prin țară, în căutarea subiectelor ce îl pasionau, printre care și dezlegarea fenomenelor „spirituale” rurale (Stahl, 1981: 226 și urm.). Ca și personajul său, Stahl reușea, prin aspect, comportament și vorbă, să se piardă prin lume, să fie luat de țărani și de negustori drept unul de-al lor. De altfel, recomandarea sa în cazul cercetărilor „de unul singur” era aceea de a fi „*cât mai discret cu putință, până la dispariția ta în mijlocul masei anonime (...). Meseria anchetatorului singuratic – continuă el – are în ea ceva cameleonic, căci te silește să umbli îmbrăcat cam la fel ca ei, să imiți felul lor de a fi și de a te purta, de a vorbi și, mai ales, să știi să taci, să asculți fără să pari a o face și să te prefaci că asculți, când ți-e gândul în altă parte*” (ibidem: 231). Stahl păstra cu bună știință izul țărănesc al limbii pe care o vorbea, convins fiind de covârșitoarea însemnătate a stilului, a vocabularului și a sintaxei, în înțelegerea țaranilor. Greutatea cea mare, afirmă el în amintirile sale, rămâne aceea „*de a nu confunda stilul țărănesc cu cel cult*” și „*de a găsi o modalitate de trecere, fără trădare, de la unul la celălalt*” (ibidem: 268–269). Regăsim această strădanie și în roman.

Identificarea autorului cu personajul său apare cu evidență într-o serie de pasaje, în care, prin intermediul acestuia din urmă, autorul își exprimă convingerile și ideile sale de om de știință: „*Am urmărit multă vreme problema filosofiei populare – spune eroul romanului la un moment dat. Ca în orice filosofie, și în cea populară problema de bază este tot a vieții și a morții. Și are două rădăcini: una este precreștină, adică păgână, alta este cărturărească, adică creștină, dar și ea tot de caracter folcloric, căci țaranii, analfabeți fiind, știu dogmele religiei doar*

² Faimosul „carnet de monografist” menționat în *Tehnica monografiei*, 2001: 18.

³ Despre consemnarea notelor de teren cu ajutorul stenografiei, a se vedea Stahl, 2001: 44–45.

din ascultare și din picturile de prin biserici și de pe icoane” (f. 122). Nu lipsesc nici considerațiile istorice. De exemplu, pasajul în care este sintetizată istoria acestui „neam sărac, fără noroc”: „Se ridică din când în când câte un voievod nebun, care își pune mintea cu alții, boieri de-ai lui, alte împărății chiar. Izbândește câte unul vreo mare ispravă de câteva decenii. I se duce faima până peste hotare, câtăva vreme. Apoi cade și dau năvală, de se bat peste capetele noastre, alte neamuri. Ai noștri se trag cu bejenia la codru. Ard casele, bisericile, arhivele. Le pierd oamenii gustul să clădească și să strângă. Se mărginesc la ce poate omul urca în car, când fuge în pribegie: ceva bani, ceva scule, odoare de preț și atâta tot. Fug, lăsând în urmă pustiu și pârjol. În țară nu rămâne mai nimeni. Decât doar satele, cu oamenii lor. Dar aceștia nu scriu documente. Sunt tăcuți ca și pământul pe care îl muncesc și își trec, din rând de oameni în alt rând de oameni, zestrea lor de credințe, de artă, de cultură, păstrată astfel până în zilele noastre dar pe care nu o poți cunoaște decât trăind alături de ei” (f. 130–131).

Drama personajului imprimă tema primei părți a romanului, structurată în jurul practicilor și credințelor populare legate de moarte. Partea a doua, mai săracă în informații etnografice, se concentrează pe noua dragoste înfiripată între personaj și o tânără pe nume Ioana – nume, nu întâmplător, românesc, de factură țărănească.

Timpul narațiunii, din primăvară până în vară, nu este întâmplător ales.

Ațiunea debutează în preajma sărbătorilor pascale (în ajunul Jorii Mari) – care amintesc de Înviere și de viața veșnică, dar și de numeroasele pomeniri ale morților săvârșite cu această ocazie – și se încheie de Sfânta Maria Mare (Adormirea Maicii Domnului), în ziua de 15 august, când la sate se deschide sezonul nunților, iar fetele nemăritate se roagă Fecioarei să își găsească ursitul. Pentru personajul romanului această dată este momentul de cotitură (răscrucea la care se regăsește la un moment dat este nu atât una fizică, cât mai ales una de natură simbolică), în care lasă în urmă trecutul și o pornește spre o nouă viață.

Ca și eroul romanului său, ce caută să afle „ce taină se ascunde în slujbă”, „ce a vrut să spună cel ce a scornit cântările” (f. 18), Stahl, deși catolic, s-a dovedit a avea o profundă înțelegere a ortodoxiei, pe care o vedea indisolubil legată de spiritul de obște⁴. Interesul său se lega însă mai ales de religia populară, religia așa cum era ea înțeleasă, dar mai ales practică, de țărani români. Căci în lumea satului românesc biserica își avea rostul ei, iar țărani pe al lor: „Taica părintele bătrân” este cu „ale lui”, iar țărani, cu ale lor (f. 13). Cele două tabere însă nu se respingeau, ci au găsit căi să se accepte și să conviețuiască în armonie. Stahl surprinde aceste aspecte, concentrându-se în special pe „filosofia populară”, bazată pe o simbioză dintre practicile păgâne, precrestine, și cele creștine (Plămădeală, 2002: 163–171). Aceasta este și una din ideile centrale ale romanului, pe care o regăsim sintetizată în pasajul următor: „Și sunt și alte multe vorbe, tot atât de pline

⁴ Vezi discursul ținut la întâlnirea duhovnicească de la Cernăuți, din 1943, organizată de Mitropolitul Bucovinei, Tit Simedrea (în Plămădeală, 2002: 163–171).

de taină, pe care le știu cântate la orice înmormântare și care merg alături cu cele ce se fac împotriva moroilor, ca două șiruri de gânduri care stau, de sute și sute de ani alăturate, fără să se topească, amândouă cu aceeași nădejde că totuși vom putea trăi și după moarte” (f. 22).

Drumurile fără țintă îl poartă pe eroul romanului când de-o parte, când de alta a munților, într-o pendulare continuă între Vechiul Regat și Transilvania, acoperind o suprafață întinsă situată în inima țării. Plecat din Pitești, trece prin Câineni, Strehaia, se întoarce la Craiova, apoi urcă spre Târgu-Jiu, se abate din drum la un conac, apoi continuă spre Caransebeș, până la Porțile de Fier, pentru a se reîntoarce spre Hațeg, până la Simeria, apoi Sighișoara, Brașov, Râșnov, Valea Prahovei, Valea Șincăi, Măgura Codlei, Codlea, Făgăraș, pentru a trece munții în Regat, Câmpulung, Brădet, Domnești, iarăși Curtea de Argeș, Pitești, Câmpulung, Mățau, Lerești, Târgoviște, Valea Ialomiței, și a se opri la un conac de pe Valea Teleajenului, nu departe de mănăstirile Cozia și Suzana. Distanțele sunt străbătute la voia întâmplării, de unul singur sau în tovărășia altora, cu piciorul, trenul, căruța ori călare. Multe locuri nici nu sunt numite, un sat aici, un conac mai încolo – autorul, ca și eroul său, este în căutare de oameni, nu de locuri.

Categoriile oamenilor descriși în roman sunt dintre cele mai variate, alcătuind o adevărată radiografie socială a României între cele două Războaie Mondiale. Sunt descriși: precupeții gorjeni, boierii școliți în străinătate, ce se izolează în conacele de la țară, negustorii de oale, țigani din târguri, țărani din Făgăraș, ciobanii de pe munte, orașenii excursioniști, vorbitori de franceză, târgoveții din Pitești, criminalii de la periferia orașului, țărani chiaburi, deținători ai unor averi colosale, deși analfabeți, copiii adunați de vătafi de prin sate și tocmiți negustori ambulanti la oraș ș.a.

Romanul este un amestec de realitate și ficțiune. Numeroase pasaje sunt, cum am mai spus, preluate direct din notele de teren ale autorului. Unul dintre acestea este cel referitor la satul în care în Joia Mare se întind mese pentru sufletele morților și la moroica ce nu le mai dădea pace sătenilor (f. 9–14), pe care îl regăsim reprodus, identic, și în *Amintiri și gânduri* (Stahl, 1981: 263–267). Fragmentul, aflăm, a fost extras dintr-un jurnal de călătorie datând din anul 1932, în care, cu ajutorul stenografiei, au fost consemnate informații dobândite pe teren, completate cu impresiile și comentariile autorului. Un alt pasaj, în care ni se povestește despre bătrânul meșter din Țara Oașului, adus la București (f. 63–66), face referire la un fapt real, petrecut în 1936, la construirea Muzeului Satului, fiind, evident, integrat în roman după această dată. Întâmplarea este relatată pe scurt tot în *Amintiri și gânduri* (Stahl, 1981: 331, nota 2). O altă experiență reală, de teren, menționată în memorii și descrisă pe larg în roman este și călătoria cu negustorii de oale (f. 47 și urm.; Stahl, 1981: 237).

Romanul abundă în informații cu caracter etnografic, dovadă a cunoașterii profunde a lumii satelor. Amintim în treacăt pasajul în care este descris țăranul de la munte venit în târgul de la Hațeg. Încălțat în opinci „cu botul răsturnat, una la

dreapta, alta la stânga. Opinci mari, grele, cu nojițe groase, răsucite apoi pe țurloaie până aproape de genunchi". Nevasta „se poartă cu părul împletit pe coarne de lemn”, iar calul „trage în hamuri din piele de jder, netăbăcită, cu păr cu tot”. La căruța de înălțimea stăpânului „mai rar cuie”, ci „mai mult lemn țapăn, prins în piroane de tisă” (f. 47–48). Câteva pagini mai departe, în dialoguri autentice, sunt descrise apelativele de „golani”, sau „gușați”, prin care cei din Hunedoara îi numesc pe gorjenii, precum și cele de „momârlani” și „gugani”, prin care sunt desemnați oamenii din Hațeg, în graiul „golanilor”. Locuitorii dinspre Dunăre sunt numiți „băltăreții” (f. 51 și urm.). La fel de interesante sunt și practicile magice amestecate cu ritualurile creștine, tehnicile de vindecare, și ele cu aspecte magice (f. 118–119), și alte obiceiuri, cum ar fi înmormântarea pe deal, fără popă, cu brad la căpătâi, practică în satele risipite din Hațeg, unde țărâna de pe mormânt este apoi dusă de Joia Mari la biserică pentru ca popa să citească o slujbă de obște (f. 55). Mai sunt descrise jocurile (sârba, chindia, dura, brăulețul – f. 196 și urm.), gesturile și vorbele măsurate între tineri, ceea ce cade și ce nu se cade între aceștia (f. 90 și urm.), precum și dialogurile vii, pline de umor (e.g. dialogul cu tânăra fată, în drum spre Codlea – f. 68 și urm.) etc.

Amestecate în text sunt și unele informații autobiografice, mai puțin cunoscute, referitoare la autor. Astfel, de exemplu, sunt detaliile privind recrutarea în regimentul din Târgoviște (f. 3 și urm.), dar și cele despre strămoșul hangiu, devenit căpitan de corabie și apoi călugăr, de felul lui neamț din Ingolstadt (f. 113). La fel de reale sunt și experiențele prin care autorul a trecut pe teren: aceea de a servi drept țârcovnic preotului din sat, de a ține predica în biserică sau a citi, cu voce tare, din cărțile sfinte; de a boteza copii (de unde ne putem imagina că există o urmă de adevăr și în cele trei relatări legate de copiii nășiți de eroul romanului – f. 70 și urm.); de a scrie jalbe sau epistole (f. 140). Tot reală este și povestea visului în care un preot, de care se atașase și care se atașase, la rându-i, de el, și-a luat rămas bun de la el în vis, înainte să moară (f. 191).

Ne putem întreba care este proporția dintre adevăr și ficțiune în cadrul romanului. La această întrebare suntem tentați să înclinăm în favoarea adevărului. Din acest punct de vedere romanul poate fi catalogat drept un roman etnografic și chiar istoric (având în vedere că faptele relatate s-au petrecut acum aproape un veac), cu o reală valoare documentară.

Nu în ultimul rând, trebuie atrasă atenția asupra aspectelor metodologice regăsite în roman. Împletite în firul narațiunii apar indicații explicite: cum să pătrunzi în comunitate, cum să treci neobservat, cum să intri în vorbă cu țărânii fără să dai de bănuț și, mai ales, cum să provoci anumite acțiuni, ca în cazul bocetului babei din Mușetești care știe și să lecuiască (f. 118 și urm.). „*Cercetătorul social trebuie să fie un agent provocator*”, scria Stahl într-un manual adresat specialiștilor, compus în aceeași perioadă (Stahl, 2001: 16). Asemănarea de stil între cele două texte (manual de tehnică monografică și roman) este, de altfel, evidentă. Ambele abundă în exemple concrete, extrase din practica de pe teren. Cu

câteva întrebări bine măsurate, personajul romanului o face pe babă să își bocească soțul, decedat, retrăgându-se și notând apoi în liniște, în vreme ce partenera sa plângea împreună cu baba. Vedem aici exemplul echipei de doi cercetători, descris în manualul de *Tehnica monografiei* (*ibidem*: 43). Urmează apoi teoretizarea și tipologizarea bocetului: bocete rostite în răstimpul cât stă mortul în casă (e.g. *Zorile*), bocete de îngropare, de vestire, de pomenire.

Din textul romanului nu lipsește simțul umorului. Exemplul babei din Făgăraș care vinde icoane pe sticlă și care, la ezitarea clientului, îl îndeamnă: „*cumpără pe oricare, ori Sfântul Gheorghe, ori Sfântul Dumitru, tot un drac!*” (f. 47) va rămâne probabil întipărit în memoria cititorului.

Nu pot fi trecute cu vederea nici unele scene ce dau dovadă de o mare umanitate: pomana cu sacul de porumb, făcută căruțașului din Lunca Cernei (f. 59), ajutorul dat femeii din Gorj, care stătea să moară, în chinurile facerii, căci dodă îi era plecată la târg și nimeni nu îndrăznea să îi ia locul (f. 82 și urm.), botezarea copilului din flori, luând asupra sa păcatul părinților (f. 86), răscumpărarea lui Gheorghii de la mamă-sa, pentru a-l salva de vătaful care îl cumpăraseră pentru a face din el negustor ambulant la oraș (f. 161). De altfel, romanul este important și pentru că, tocmai datorită caracterului său neștiințific, literar, lasă să transpară *omul*, persoana autorului, cu intensele sale trăiri interioare, o latură puțin cunoscută până astăzi a lui Henri H. Stahl și care se mai regăsește, poate, doar în corespondență.

Cititorul descoperă în persoana autorului un suflet cald și sensibil, altoit pe cel al obștei, capabil să perceapă, să înțeleagă și să trăiască o largă gamă de trăiri și sentimente. Dintre acestea, cel mai pronunțat este dragostea și profundul său atașament față de soarta țăranului și a satului românesc. Și nici nu s-ar fi putut altfel, atâta vreme cât „*regula cea mare, de la care nu trebuie să se abată [cercetătorul] este aceea a respectului, mai mult decât atât, a iubirii pentru cei pe care-i cercetează*” (Stahl, 2001: 10). Pe cât de intensă este însă această dragoste, pe atât de mistuitoare este și durerea pricinuită de moartea lentă despre care a fost chemat să dea mărturie. „*Aș vrea să strig și să țip moartea tăcută a satelor (...)*”, scria Stahl, într-o emoționantă scrisoare adresată lui Anton Golopenția în perioada 1934–1935 (Golopenția, 2014: 436). Și tot la această moarte lentă a satelor pare să facă referire și titlul romanului – *Drumuri printr-o țară de demult* –, în care adverbul final are un dublu înțeles: acela de arhaic (țară care există de multă vreme), dar și de dispărut (țară care a existat cu multă vreme în urmă).

ÎNCHEIERE

Deși simțul critic l-a determinat pe Henri H. Stahl să nu fie mulțumit de creația sa literară și să nu-i considere necesară publicarea, valoarea acesteia este astăzi de neprețuit. Adevărat roman etnografic, manuscrisul literar al lui Stahl prezintă într-o imagine sintetică diversitatea lumii rurale românești dintre cele două

Războaie Mondiale. El întregeste înțelegerea pe care o avem astăzi asupra operei marelui sociolog (indicând stagiile, etapele parcurse de acesta în cunoaștere) precum și asupra personalității sale complexe (dezvăluind trăiri și sentimente pe care lucrările sale științifice nule-au lăsat să se întrevadă), descoperind o față până acum nevăzută a sa.

Figura nr. 1. Henri H. Stahl la începutul anilor '30.

BIBLIOGRAFIE

1. Golopenția, Anton (2014). *Rapsodia epistolară. Scrisori primite și trimise de Anton Golopenția (1923–1950)*, vol. IV, București: Editura Enciclopedică.
2. Golopenția, Anton (2018). *Opere complete*, vol. III – *Literatură, estetică și filosofie*, București: Editura Enciclopedică.
3. Plămădeală, Antonie (2002). *Rugul aprins*, Sibiu: Tipografia Eparhială Sibiu.
4. Stahl, H.H. (1981). *Amintiri și gânduri din vechea școală a „monografiilor sociologice”*, București: Editura Minerva.
5. Stahl, H.H. (2001) [prima ed. 1934]. *Tehnica monografiei sociologice*, ediție îngrijită de Septimiu Chelcea, București: Editura SNSPA.
6. Stahl, H.H. (1983). *Eseuri critice despre cultura populară românească*, București: Editura Minerva.

HENRI H. STAHL
FRAGMENT DIN ROMANUL MANUSCRIS
DRUMURI PRINTR-O ȚARĂ DE DEMULT

PARTEA I
DRUMURI FĂRĂ DE ȚINTĂ

Îmi este cât se poate de neplăcut să trag seara la un hotel. Știu că, aici, un portar îmi va întinde, uitându-se neîncrezător la mine, un formular, pe care va trebui să-l completez. Scriu cum mă cheamă. Îmi dau adresa de acasă și arăt actele cu care mă justific. Nu îmi place, pentru că este un prilej de a mă justifica și față de mine însumi. Ce profesie am? Mi se pare ridicol să spun că sunt „publicist”, doar pentru motivul că am publicat câteva eseuri de istorie și folclor. Să spun că sunt „doctorand”? Ar corespunde cu un atestat al Universității, pe care îl am la mine, dar n-ar fi corect, căci am părăsit gândul de a redacta teza despre „cultura populară”, pe care o începusem. Atunci ce caut pe drumuri, în colinda satelor? De ce umblu îmbrăcat de drum lung, cu bocanci, haină de piele, șapcă și rucsac în spate? De unde vin și încotro mă duc?

Aș putea să spun că vin din Țara Loviștei – așa cum și este. Plecând din Pitești, încet, încet, am trecut Dealul Negru și, timp de câteva zile, am urcat în sus, pe Topolog, umblând fără de gânduri, admirând doar priveliștile. Apoi am ajuns la Căineni; aici am luat trenul, ca să cobor la Craiova și, de aici, prin Filiași, să trec în Gorj. Dar am adormit în tren și nu am coborât decât la Strehăia. M-au deșteptat acolo, în zorii zilei, bocetele femeilor din cimitirul mănăstirii, venite la pomenirea morților. Am ascultat vorbirea lor cu „lumea de dincolo”, rostită când cu glas șoptit, când cu țipete sfâșietoare. Apoi am tocmnit o căruță și am făcut calea întoarsă, spre Craiova. Toate acestea, cu ce scop?

Dacă aș fi sincer, ar trebui să mărturisesc că sunt de mai multă vreme plecat de acasă și că „vagabondez”. De altfel, nu e prima oară când hoinăresc așa, fără de scop. Simulez, de ochii lumii, că aș continua unele studii, începute și neduse la capăt. Mă pot justifica în felul acesta față de cine mă întreabă. Nu însă și față de mine, căci știu prea bine că nu mă cheamă nimic, nicăieri, ci mă gonește de pretutindeni, ceva.

Nici acum, după un an de zile, nu-mi poate ieși din minte cum de a fost cu puțință ca ea să moară, într-un stupid accident de automobil⁵, iar eu să scap și să o văd cum moare alături de mine. Mi s-a făcut de atunci silă de mine și am prins o ură nespuse față de toată viața. Încerc mereu să fug de mine, în nădejdea că mă voi putea pierde în gloata oamenilor mulți, care nu te știu, nu întreabă cine ești și nici

⁵ În manuscris, „de automobil” este tăiat cu creionul.

nu le pasă ce te frământă, ci te primesc printre ei ca pe o întâmplare oarecare, lipsită de însemnătate.

Nicăieri nu poți fi mai departe de tine decât în lumea cea mare, a celor de la sate. Viața lor este atât de alta decât a ta, încât tot ce ești rămâne străin și fără de folos, ușor de lepădat. Cu condiția însă să știi cum să faci ca întâmplările să te cuprindă. Este ca și cum ai intra într-o apă adâncă, fără de margini. Înaintezi spre fapte, pas cu pas, mergi spre cât mai departe și apa urcă mereu; îți ajunge la piept, apoi la gât, la gură. Mai poți umbla încă un pas, ținându-ți răsuflarea. Te îneci! Totuși, nu. Pentru că te poți sălta pe apă, să te întinzi pe luciul ei și, dezlipindu-te de pământ, să te lași purtat de hăul care te prinde. Doar rareori mai ești silit să faci acele câteva puține gesturi câte trebuie, ca să nu te îneci. Este atât de odihnitor însă, să ajungi a nu mai fi decât o jucărie a întâmplărilor, care te silesc să fii mereu altora părtaș, actor al celor o mie și una de drame ale vieții, atât de asemănătoare și totuși atât de străine de ale tale. Cu puțină atenție, simți cum tainele vieții se zbat și zvâcnesc, ca o inimă caldă, de ființă vie, din care tu nu ești decât o fărâmă, ești un fir de praf jucând într-o rază de lumină.

Am avut pentru prima dată euforia uitării totale de sine, demult încă. Îmi venise vremea recrutării și mai marii mei mă trimiseseră să mă îmbrace un regiment din Târgoviște, urmând să mă duc apoi, gata îmbrăcat, la o școală de ofițeri de rezervă. Am sosit pe vreme de seară. De data aceea, am făcut gluma să declar, la hotel, că sunt un „funcționar” venit să viziteze „ruinele Târgoviștei”. Peste noapte însă, control sever polițienesc, de pe urma căruia m-am ales cu o aspră morală: de ce nu am declarat, corect: „soldat venit la recrutare”? Câtă dreptate avea omul poliției n-am aflat decât a doua zi. De cum am îmbrăcat haina anonimă a oastei, am luat armași mi-am suit scurt în spinare ranița grea, am și simțit cum mi se concretizează o nouă stare socială. Eram un personaj nou și necunoscut mie însumi, dar pe care, în schimb, îl știa toată lumea: eram un oarecare biet răcrute, prost și speriat.

M-am dus, ca alții, la gară, să iau trenul spre garnizoana unde trebuia să mă prezint. Ca oricare altul, m-am întins pe jos, pe caldarâmul peronului, alături de mulțalții, ca să dormim în așteptarea trenului. Ca și ei, am alergat să luăm cu asalt vagoanele goale. Ca și ei, am dat înapoi când ne-a înjurat și ne-a lovit un gradat, care pretinde că am greșit trenul ca niște boi ce suntem. Dar pe peron, cum mă trudeam să-mi urc din nou ranița în spinare, a stat lângă mine o femeie de țară, bătrână, de mi-a dat ajutor. M-a întrebat: „De unde ești, maică, păcatele tale”? Am mințit-o, i-am spus „De pe-aici”. Să se fi prăvălit lumea pe mine și tot nu m-aș fi îndurat să-i spun că sunt un păcătos de târgoveț, știutor de carte, din altă lume decât a ficiorilor și nepoților ei. Și maica bătrână, cu sfială, mi-a dat niște ouă, o bucată de pâine și mi-a strecurat în palmă câțiva lei. I-am luat mâinile de i le-am sărutat, cum se cuvenea. Mâini scorțoase, bătătorite de munci, trudite peste măsură, diforme de mizerie și poveri. Alături, nemișcat, abia privind, sta moșul, cu gândul ca în altă parte. Ce se petrecea era treabă de copil și de muiere bătrână, nu de

bărbați. I-am spus totuși și lui „Bodaproste”. Mi-a răspuns: „Vezi să nu scapi pușca jos” și i s-a pus pe față o umbră de zâmbet, pe sub mustață.

Mi-a fost dat să mai pățesc și alteori așa ceva, să mă văd, adică, încărcat cu personaje, altele decât ceea ce realmente eram, viața silindu-te, deseori, să joci teatru, fără să vrei. Dar poțiși pe vrute să cauți trăirea sentimentului acestuia, de intrare în roluri neprevăzute, mai puternic, cred eu, decât orice narcotic. Uneori te-aruncă faptele înapoi, ca pe o epavă, la mal. Un gest greșit, o vorbă nepotrivită, și aventura trece pe lângă tine, fără să te primească. Este nevoie, ca să ai noroc la aventură, de o neconținută primeneală a ta, în fel de port și de vorbă. Dar nu poți face altfel, dacă vrei să umbli mereu pe drumuri.

Și ar trebui să umbli mult, mult de tot, dacă speri ca într-o bună zi să te pierzi pe tine însuși, la o răscruce de drumuri. Dacă ai putea să-ți uiți amintirile și să faci astfel ca zilele să treacă ușor, ca într-o pantomimă blândă, lăsând ca soarta să aibă grijă de tine, ca un regizor dibaci într-o piesă de „comedia dell’arte”. Ai fi, poate, așa cum scrie la carte, ca păsările cerului, care nu seamănă, nu seceră și nici nu strâng în hambarele lor; dar pe care tatăl nostru cel ceresc le hrănește cu bunăvoința lui. Poate și ca florile câmpului, care nu țeș și nu cos. Și totuși, nici Solomon, întru toată slava lui, nu a fost vreodată îmbrăcat ca unele dintre acestea.

*
* *

Am făcut o mare greșală întorcându-mă să dorm în oraș. Aici sunt toate lucrurile la fel cu cele pe care le-am părăsit. Puteam să rămân și acasă, dacă era vorba să nimeresc seara tot la o masă de restaurant.

Trece vremea obositor de încet. Nu o să pot dormi la noapte. Prelungesc, cât pot mai mult, statul în larma altora și nu plec spre hotel decât când se închide localul. În odaie este umed și frig. Mă întind în pat, sting lampa și simt cum îmi arde trupul de oboseală. Este, în mintea mea, un zbucium de gânduri, din care nu pot desprinde nimic. Ca în sălile în care vorbește prea multă lume adunată, de n-auzi decât sunetul, vibrant și continuu, ca al scoicii de mare puse la ureche, aidoma vorbesc și amintirile mele, toate dintr-odată, din toate părțile, stăruitoare și exasperante.

Așa se-ntâmplă ori de câte ori te oprești. Te ajung din urmă îndoielile și amărăciunile. Orice popas este ca o cumpănă. Ți se fac cenușă faptele vieții tale și amar sufletul tău. Simți cum ți se scârbește și trupul, ca a doua zi, după vreun ospăț în care te-ai fi întrecut cu paharele. Îți dai seama, la fiecare poticnire a faptelor, că te înverșunezi să smulgi vieții ceea ce nu-ți poate da. Ca Iacob în noapte, purtăm lupta noastră cu îngerul, din care noi însă ieșim întotdeauna învinși.

Mă răcoresc lipindu-mi trupul de tăblia patului, de zidul jilav, dezvelindu-mă. Dacă n-am tăria să pot adormi de îndată, știu că deznădejdea își va lipi fața ei murdară de fața mea și gândul insinuant al morții pripite se va ivi, ca o izbăvire care te așteaptă să-i faci semn, să vie chiar acum. Aprind lumina. Mă duc la fereastră, o deschid larg și ascult în noapte. Fluieratul lung al trenului îmi arată că gara nu poate fi departe. Mă îmbrac și plec.

*
* *

La Târgu Jiu, dau cu banul să aflu încotro să apuc: îmi iese s-o iau spre apus, tot către munte. Pornesc pe jos, domol, cu soarele deasupra mea și cu un ghemotoc de umbră la picioarele mele, care se târâie după mine, săltând schilod.

Merg ziua-ntreagă și-mi pun în gând să trec din biserică în biserică. De cum văd sclipind în depărtare o clopotniță, mă abat din drum și merg într-acolo, ca și cum m-aș fi legat cu jurământ, călușar în ceata lui, să n-am atingere cu lumea și până la Rusalii să nu dorm decât prin tinde de biserici. Numai că eu sunt de unul singur și nu mă leagă nici un jurământ. Poate, cel mult, un rămășag făcut cu mine însumi. Voi putea deci dormi și-n case de oameni, dacă voi găsi gazde cu bunăvoință.

Îmi aduc aminte, în toată una vreme, de nenumărate alte biserici de țară, pe care le-am iubit pentru liniștea din ele. Obişnuiam, pe vremuri, să citesc pisaniile, să urc în poduri, căutând bucoavne vechi și icoane părăsite. Dar acum mi s-a făcut lehamite de toată munca mea cea veche, așa că mai curând mă opresc în cimitirul din ograda bisericii.

Umblu încet, căutând semnele oamenilor. Ici colo, morminte proaspete, având la căpătâi bradul verde, frumos chitit și împupit, cu arnici și lână de toate culorile, simbol al nunții: este semn că cel îngropat acolo era tânăr și nenuntit, căsătorit doar cu moartea. Văd la crucile de lemn, acolo unde ele au înlocuit păgâneștii „stâlpi”, cârpă atârnată, ca să umbrească și pe lumea cealaltă sufletul celui pribeag. Văd urmele tăciunilor de la tămâiere și citesc nume scrise la căpătâi.

Mă opresc puțin la fiecare, mă odihnesc și apoi plec mai departe. Toată lumea asta, a oamenilor care au fost și care acum au pierit, poate până și din amintirea urmașilor, îmi dă parcă puterea să înfrunt cu liniște mulțimea celor rămași încă vii. Orice mi s-ar mai întâmpla nu poate fi decât fără însemnătate. Nu sunt nici eu oare decât, ca oricare altul, tot un călător de-o clipă, între două hăuri, cel al timpului infinit, care a fost înainte de existența mea, și cel, atât de aproape, și tot infinit, care va continua să fie când eu nu voi mai fi?

*
* *

Am găsit, pe un vârf de deal, o biserică „văduvă”, adică părăsită. În jurul ei, doar câteva urme de cruci, abia de le mai poți cunoaște ce-au fost. Obosit, m-am întins la pământ, cu fața spre cer și palmele lipite de țărână. Simt sub mine masa imensă a dealului, care mă sughe strâns. N-o să cad deci în golul imens al cerului, unde călătoresc, în drumul lor încet, pâlcuri de nori mici și albi.

Mă întorc și cu fața în jos. Așa că pot vedea cu totul altceva decât ce vedeam stând în picioare și mergând: o lume minusculă, la o scară pe care apropierea o face imensă. Pot astfel să număr, fir de fir, iarba. Este albă la rădăcină, apoi verde și crește absurd, ca o teacă îngustă în care s-ar înghesui seva unei vieți fără

astămpăr. Văd și ridicături de nivel, microscopice dealuri și munți de pulbere, văi adânci, piscuri înalte, câmpii imense, străbătute când și când de câte o vietate rătăcită; și știu că dedesubt mai mișună încă o întreagă altă lume, pe care ochiul nu o vede.

Este umed; este cald. Bate soarele de la mii de ani depărtare și ajunge până la mine, peste petecul meu de loc de pe pământ, aici, acum, încălzindu-mă pe mine, biet drumeț, cu tot atâta dărnicie cât o făcea când încununa fața reginei de Saba, atunci când o privea, îndrăgostit, regele Solomon din poveste. Eu n-am măreția lor și totuși mă bucur, ca și ei, de soare. Și n-am măcar nici soarta de care vorbesc scripturile vechi, a păsărilor cerului, așa cum mi se cere a fi! Dar oare de ce mi s-o fi cerând să fiu așa? Când se știe că nu se poate. De ce sunt ispitit să nu strâng în hantă, căci voi fi, și așa, sătul? Și să nu țin, că totuși voi fi îmbrăcat mai bine decât Solomon în toată slava lui? Oare la astea am râvnit eu? Am cerut eu vreodată să fiu hrănit și îmbrăcat? Între mine și pronia cerească doar de atâta a fost vorba? L-am moștenit, din păcate, pe strămoșul meu, cel de la Adam Babadam, cel care a mâncat din pomul cunoașterii. Îl urăsc, dar nu pentru că a gustat din măr, ci pentru că nu l-a mâncat de tot, alegându-se doar cu îndoielile cunoașterii, cu „viermele cel neadormit” al gândului înspăimântat.

Stau culcat și mângâi cu palma un mușuroi de lângă mine. Este, poate, al unei cârțițe vii care trăiește acolo, sub pământ. Sau poate, totuși, este urma unui mormânt uitat, sub care s-a topit de mult un om dintre cei vii. Sunt, ca el, nenumărați alții. O să fie, la judecata de apoi, o înghesuială mare, când se vor trezi din morți toți oamenii câți vor fi fost trăiți în lume, de când sunt ei pe pământ, de când s-a pornit sămânța asta de viață, care mereu trece de la un rând de oameni la altul; sămânța este nemuritoare, cu prețul morții noastre, a fiecăruia din noi. Suntem doar o fărâma dintr-un pâlc de oameni, dintr-un val care trece, veniți nu se știe de unde și plecând nu se știe unde și nici de ce.

Asfințește. Dar mai este încă destul de cald ca să mă scald în căldură, ca o șopârlă, la soarele care ne ține pe toți sub puterea lui. Dar nici el nu-i decât un fir de pleavă în vârtejul unor constelații imense, mărunte totuși față de infinitul cosmosului. Ne îndreptăm, pare-se, cu toată constelația noastră solară, către un punct al Căii Lactee. Dacă viața noastră ar fi cu miliarde de ani mai lungă, poate că ni s-ar strânge inima dându-ne seama că ne prăbușim în Calea Lactee. Dar trăim doar o clipă și nu ne dăm seama de nimic.

S-a lăsat noaptea, așa că pot acum să mă uit și la bolta cerului cea plină de stele. Mi-aduc aminte de alte nopți când mă uitam tot așa, la bolta cea de sus, și-mi sună încă în urechi ce-mi povestea moș Bacioc, din Vrancea, care credea, ceva mai țărănește decât astrologii mesopotamici, că toată povestea celor de pe pământ este scrisă pe cer. Nu e numai Calea Robilor, luată drept călăuză de către cei fugiți din robia turcească, în drumul lor de întors acasă, dar sunt scrise pe cer toate: hora și fata mare din horă, cloșca cu pui, rarița, carul mare și cel mic, crucea, cei trei crai de la răsărit și mai ales Comoara, care iese dimineața, la răsărit și are în preajma ei

un șfredel. Mai demult, șfredelul era departe de comoară ca de șase stânjeni. Dar acum s-a apropiat, de este cel mult de un stânjen. Numai că, din păcate, urechea șfredelului nu cade în dreptul comorii, ci alături. Așa că ne este dat să trăim tot în sărăcie.

Și toate stelele astea credea el că ne spun despre un rezbel. Dar nu spun când are să fie. Nu spun nici de cel care o să țină un an, nici de cel de doi ani și nici de cel care nu o să țină decât o zi, când o să piară toată apa. Nu le este dat să spună. Și este bine așa, că altfel s-ar împrăștia lumea. „Dormim așa, hai, hai și odată vedem că a venit”.

*
* *

În curând vor fi sărbătorile Paștilor. Oamenii se vor strânge în fiecare seară, pe lângă biserici, la Denii. Și-i aproape vară de cald ce-i. Au înverzit toate, ca-n luna lui mai. Peste tot vor începe a cânta în strană glasurile tinerilor, sărbătorind „Primăvara, dulcea țară”, care vine în fiecare an; și, din nou, întreaga poveste a vieții care renaște vom simți-o cum adie peste noi, ca o boare de caldă tristețe, cu nădejdea totuși că și noi, după ce nu vom mai fi, vom renaște într-o altă lume, care va fi pentru noi ca o „dulce țară” a primăverii.

Este timpul acum să plec din nou, să cobor la vale, pe drumurile de țară, unde se află oamenii. Mă voi pierde în gloată și viața lor mă va sili să o iau și eu de la capăt pe a mea. Semenii mei mă vor cuprinde în viața lor și mă vor amăgi, făcându-mă să cred că și eu, ca și ei, voi găsi alte fapte decât cele pe care le-am părăsit cu întristare, alături de care voi putea trăi, luând parte, măcar la viața lor, dacă a mea nu mi-e dată.

*
* *

În satul în care intru, în ziua de Joi Mari, văd în amurg aprinzându-se prin ogrăzi lumini și întinzându-se mesele scunde, cu colivă, cu lumânări, cu apă, cu pâine, cu scaun de hodină și cu foc alături. În fiecare curte, pe lângă fiecare casă, văd de sus, din deal, forfota pregătirilor. De Joi Mari au obiceiul toate sufletele morților să se tragă la casele lor, la casele fiilor, nepoților și strănepoților. O scurtă vreme fac acolo popas, printre vii, de-și aduc aminte de cele trecute vremi. De abia de Săptămâna Luminată se vor deschide cerurile și toate sufletele se vor putea întoarce la locurile lor. Atunci este bine să moară oricine, dacă are noroc, ca să se poată strecura și el cu ceilalți, prin porțile deschise ale raiului.

Abia intrat în sat, mă întâmpină oameni mulți, adunați pe ulițe. Este învâlmășeală mare și ușor intri în vorbă cu cine vrei.

– Devreme veni la dumneavoastră primăvara, oameni buni, spun unui grup de săteni mai în vârstă.

– Devreme, devreme. Anul ăsta au înverzit toate până peste buna cuviință.

– O să fie belșug, nu ca-n anul trecut.

– Anul trecut a fost prăpăd. Ne-a bătut grindina, ne-a izbit și seceta. Ba ne prăpădise și un spurcat de moroi, de nu mai aveau nevestele ce face. Ne mureau copiii, găinile. Se speriau oamenii că venea noaptea de se puneau peste noi și făcea toate halea. A fost chin mare până am scăpat de el. Ce crezi, Dumneata! Aștia tinerii zic că ni se năzare. Da' ia-ntreabă muierile bătrâne: să-ți spună ele. Câte n-am tras noi! Că nu e acum întâia oară. Ni s-a mai întâmplat. Noi știm, că doar nu suntem de ieri de alaltăieri!

Mă duc să-mi găsesc gazdă pe undeva și nimeresc la o pereche încă tânără.

După ce ne-am dus la biserică, la Denii, ne-am întors acasă și am ospătat. Afară în curte, masa întinsă sta pusă pentru morți și focul ardea ca să se-ncălzească sufletele celor din umbra veșnică.

– Dacă nu le faci ce trebuie, e vai și amar, mă lămurește femeia.

– Am auzit că ați și pățit anul trecut cu un moroi.

– Ba era moroaică, bat-o sfântul. Până i-am dat de hac, ni-a fost tare greu.

– Și cum a fost?

Scot carnetul și încep a nota cuvânt din cuvânt.

– Cum să fie? A murit nevasta lui Măruță. Și acum, ce să vezi? A-nceput așa, un somn uimit, cam speriat și cu vise rele. Gâfâia omu' peste noapte și îl treceau sudorile morții, fără să poți ști de ce. Apoi a-nceput să strige pe-ntunec, afară. N-a strigat și la noi? „Gico! Hai pân-afară, Gico!”. Și i-am spus fetii: „Nu ieși, păcatele noastre, nu ieși, că te pocește”. E o poznă mare când te strigă noaptea.

În urmă au început a se stârpi păsările din curte. Care găină căzuse cloșcă s-a sculat de pe ouă și s-a dus. Și picau unele după altele.

Am făcut și noi ce trebuie; câte le știm. Iată-le, că și acum sunt pe gard semnele: cruci așa, făcute cu catran și cu usturoi. Dar degeaba. Că apoi au început a murii și copiii. Din sănătoși-teferi, s-au chircit, s-au zvârcolit o dată, de două ori, și gata. Piereau pe capete. Da' nu zici că a trecut molima și la vitele albe? Au început a pica și ele. Nu mai era chip de răbdat. – Măi, ce să fie și ce să fie? Cum dracu' e de aflat că cine s-a făcut?

Ne-am gândit noi, ne-am socotit cam pe la ce uși a umblat și am tras cu gândul că o fi alde lui Măruță. Murise cam pe iarnă. Treabă încurcată. O fi avut bărbat-so vină? N-o fi avut? Da' jandarii l-au lăsat în pace. Cică singură și-ar fi făcut seama.

Muiere rea. Umbla cu ochi verzi prin lumea asta albă și seca mana vacilor. Iute, altfel. Și gospodină foc. Avea de toate. Dar dracu' știe de unde avea? Umbla în drăgoști cu unul plin de bani. Ați fi auzit dumneavoastră: unul, Ionete îi zicea lumea, l-au prins jandarii că avea la el acasă fabrică de bani. L-a prins statul și l-a închis la gros la Craiova.

Da' ea, muiere rea. Crezi că s-a lăsat? Nici gând. Și ce nu i-am făcut. Până și gardul i l-am mânjit într-o noapte, cu catran. De răs am făcut-o. Și ea tot nu s-a lăsat. Tot fudulă umbla, tot cu nasul pe sus, tinerică și cu ochii verzi, la lume. I-a

spus și taica popa, la biserică, s-o lase mai domol. Dar ea, nu! Zicea că atâta cât o rabdă sufletul, tot mândră vrea să trăiască. Și că n-are de dat socoteală nimănui.

Într-o seară aflăm că vin jandarii și a doua zi au venit și doftorii. Au făcut masă de lemn în curte și au tăiat-o, să vază că ce-i? Erau toate mădularele ei întregi; dar crăpase fierea în ea, de răutate. Se otrăvisese toată. Și duhnea peste șapte case. Au îngropat-o tot cu jandarii. N-a fost chip să ne amestecăm. Au făcut ei ce au vrut. Da' vezi că acuma răbufnise totul la iveală și nu se mai putea.

Eu le-am spus că este a lui Măruță, moroi. Da' el n-a vrut să-și dezgroape nevasta. Ci să facă ei. Ce să facă ei acuma? Dar vezi că nu-i mai lăsa. Atunci au făcut cercare. S-au dus la mormânt și au uns cu miere crucea. A doua zi, nici neam de miere. Spurcata venise și linsese tot. S-au dus atunci noaptea, cu armăsar alb. N-a fost chip să-l facă să treacă peste mormânt. Au început oamenii a săpa și au găsit-o sfârticată și într-o dungă pusă. Nu mai era pe spate, acolo, vorbesc! Și nu se mai putea duce așa. „Ucigă-te crucea, cum de te-ai făcut! Cum de nu te-ai putut liniști!”. Cum vorbesc oamenii! Că, dacă ar fi moroi, vezi că acum îi băga și pe ei la groapă. Dacă se face!

Au luat-o, au scos-o. I-au bătut piroi în inimă, cu maiul. Au pus patru boi la car, puseră tronu' în car și au dus-o în sus, pe vale. Dar ce să meargă boii cu ea în car! Se îngreuna, se făcea și geaba trăgea boii. A trebuit să ia inima din ea, că nu se putea altfel. S-au apucat, au luat cuțitul, i-au scos-o și au dus-o de au aruncat-o în varniță. Era varnița pe sfârșite. Făcea lumină albăstruie. Și cum a intrat spurcăciunea în foc, s-a făcut focul galben și apoi roș. Și a bubuit odată și a duhnit toată valea de duhoare.

Doamne, Doamne! Cum de nu s-a putut răbda ea? Cum de i-a venit să se facă? Nu i-a fost ei milă de nimica? Se mirau și oamenii de atâta răutate. Da' tot i-am făcut noi de petrecanie. Cu greu am scăpat de ea; da' tot am răzbit-o.

Zicea jandarii că ne dă la lege. Că de ce am făcut? Ei, sfinte Dumnezeule, cum să nu faci? Să lăsăm să piară satul pentru o spurcată de moroaică?

Și pe popa l-au întrebat jandarii. Da' el a spus că nu se bagă. Taica, părintele bătrân, știe el ce știe. Cum să se bage? El îi cu ale lui. Nu se bagă într-ale noastre.

Și așa, zău. A fost bocluc mare.

Acum, așa o fi? N-o fi așa? Da' acum pe toamnă, mai dezgroapă doi morți de anul trecut. Că se duceau și nu lăsa pe nimeni să doarmă. Se puneau peste ei, în vis. Și, tot așa: dacă a văzut că n-are ce face, s-au dus de i-au scos.

*
* *

Ascult, dau din cap a uimire. Închid carnetul, îmi iau seara bună și ies în tindă să mă uit la bolta cerului cea plină de stele. Afară arde focul și-i pusă încă masa pentru odihna sufletelor moarte. Oare la care masă, la care foc, în curtea cui ar mai putea să vină sufletul chinuitei femei, moroaica cea rea, care s-a dușmănit cu satul? Mai are ea parte de căldură și de saț din partea viilor, când i s-a încrâncenat sufletul de atâta sălbăticie?

Oare s-ar putea să vină, pentru oricare din noi, vremuri când am putea simți cum viața ne trage, pe ispita domoală a faptelor, spre locuri unde nu mai poți avea de partea ta nici pe oameni, nici pe Dumnezeu? Mai bine să mă duc, cât sunt încă viu, să mă încălzesc de pe acuma la focul morților din curte. Pândesc să nu mă vadă nimeni și fur din pâine și vin.

În ceasul acesta de miez de noapte, ce mi-e dacă sunt încă viu? Sunt străin și am noroc că nu mă cunoaște nimeni. Dar știu că, dacă aș muri, din întâmplare, acum, de Joi Mari, baba din curte mi-ar face toate celea, ca pentru moroi: mi-ar arde în patru colțuri cămașa, m-ar încinge cu funie de tei, mi-ar astupa deschizăturile cu ceară și mi-ar înfige în ceafă fusul. A doua zi, popa s-ar face că nu bagă de seamă. Iar babele din sat se vor cânta după mine, cu nespusă jale, să mă încredințeze că n-au avut nimic cu mine și că li se rupe inima la despărțirea noastră.

Deocamdată sunt încă viu, stau lângă foc și-mi aprind țigară după țigară, din focul morților.

*
* *
*

Am nimerit la o gazdă cumsecade, dar tare săracă și necăjită. Are o fată de măritat; dar n-are cu ce. Gospodăria li-e codașă, cu pământ puțin; iar bărbatul este bolnav, nu prea întreg la minte; așa că nu mai poate pleca în negustorie ca alteori, la București sau „pe sate”, cum făcea pe vremuri și cum fac încă mai toți oamenii din sat.

Sunt și ei, ca și mine, porniți pe drumuri lungi, care nu sunt lipsite de primejdii. Cu carele lor încărcate cu ce pot produce, pometuri, dar mai ales pânuri, dimii, și altele lucrate în pivele lor, pleacă în sus, la „momârlanii” din Hunedoara, cumpărători de zarzavaturi și poame; sau spre „cojanii” de la șes, vânzători de cereale.

De la un astfel de drum s-a ales sărăcia din casa gazdei mele, care mi-a povestit cum a fost ea odată, la Craiova, cu soțul ei; că are el un frate acolo și este căsătorit acolo. S-au dus cu niște mere: o fi atâta, să fie atâta!

– Și-mi zice bărbatul meu: „Hai, mergem acolo, că n-o da lupii!”. Da ce este drept, am dat mai din greu.

Când ne-am întors și am intrat în județul nostru, la pod, am hodinit. Sâmbătă seara. Dacă am hodinit, am dat de mâncare la vaci și a ieșit crășmaru’ la noi. Și noi nu am avut bani; da’ intrăm numai în cârciumă. Și era caru’ ras de greu, plin de boabe; nu era doar un sac!

A ieșit cârciumaru’: „De unde sunteți, că aveți portul ca de la Runc? Mă, v-aș zice, stați aici. Că sunt hoți răi și a mai fost un om și, când a trecut, o venit niște hoți și o luat tot din car. Era tot un om din deal”.

Noi avem o vacă și un bou.

– „Vai de mine, Dinule. Dumneata te culci aici lângă vaci și ieu în car”.

A cântat cocoșu’ o dată. Pe urmă, ce să facem? Să mergem.

– „De, mă, ne-o ieși cineva în cale?”

Face: „Hai să mai stăm”.

Ne pomenim cu doi băieți.

– „De unde sunteți?” (așa, nerăstit).

– „De la Runc”.

– „Ce aveți în car?”

– „Grâu”.

– „Aha!”

– „Dar dumneavoastră ce sunteți, vardiști?”

– „Da, vardiști” (dar tot nerăstit). Păi o să fie ziuă. Puteți să plecați”.

El, al meu: „Ce să facem? Hai Mărio, mergem”.

– „Mă Dinule, ia să mai stăm”.

– „Ba mergem așa, încet, încet, că cred că este ziuă”.

Țin minte ca acum. Am mers așa. Am plecat. Când am plecat era biserica mare în sat, încolo, în luncă. Țin minte și eu că m-am închinat la biserica și omu' meu s-a închinat.

Până am văzut venind pe partea asta așa unu' îmbrăcat negru. Dar nu am știut cine-i. Vreun călător: că sunt...!

Când aud – mă durea picioru', așa și omu' meu mergea mai înainte – când aud odată: pac! în capu' lui. Ca când ai dat deodată cu un tun. Așa a trăsărit în capul lui. Nu am mai auzit eu nimica. Am sărit ieu la iel. Era grămadă. Se pusese hoțu' pe el. Eu crezui că l-a gușuit, ca când tai porcu' la Crăciun. Eu: „Doamne, Dinule ce faci! Da' ce făcurăți”. Mort acolo, în sânge! Omu' da în el, ca huliul. „Da' lasă-l dragă, nu mi-l omorâți; îmi omoară omul, vai de mine, ce să mă fac eu? Luați-mi tot din car, tot ce aveam în car, da' lăsați-mi omu-n viață”. M-o luat pe mine, m-a atârnat, m-a chinuit până m-a desfăcut. Aveam pieptar, fustă, palton, aveam tot, ca cum este omu'. Palton de lână. M-a lăsat numai cu cârpa pe cap și cămașa. Opregi bune, tot, tot... Dacă m-a lăsat, m-am dus la car, m-am dus la om. Ștergeam cu poala și luptam să scot dropii de la gura lui. Nu știu cum o fi ăsta, necazu', că este groază!

Da' iată că se făcea acu' ziuă bine. Și eu fugii cu el, cu caru înainte. Am ținut înainte, să mă duc tot înainte, să ajung la sat. Acolo, strig la o casă: „Mi-a omorât hoții omu'”. A ieșit o biată muiere și, când l-a văzut, curgea sângele din el și nu a știut nimic, nimic. Tânguindu-mă eu acolo, cer să mă bage acolo în băătură, să nu moară omu' fără lumină.

A venit un șef, un jandar. Face: „Lasă, nu te mai ruga, că mergi cu mine la secție. Lasă, că nu o muri el. Până la secție mergi, că dimineața îi găsim noi. Vină dumneata”. Și l-a și găsit, că am avut și proces și l-au condamnat la viață.

Da' omu' nu mai știa nimic. Și, de cum l-am adus acolo, până în ziuă, m-am cântat și am plâns, de a venit tot satu' în cântecele mele. Era biserica aproape, și secția tot acolo, și jandari, și tot. Ca la târg, că era și tribunal și case mari. M-am cântat și m-am omorât acolo. Nu mai mișca și atâta erau ochii pe el. Și plin de sânge. Și au avut oamenii din sat grije de boi și de car și omu' a stat trântit iar, pe altă căruță.

Și s-o luat după hoț și l-o găsit și l-o bătut, știți dumneavoastră, l-a bătut de mi-era mie milă de mila lui. Și nu mi-a mai dat nimica. A căutat peste tot să găsească, dar n-a găsit. Până un an de zile eu n-am avut palton. Mă duceam prin hudiță, de căpătam, ca să mai mă duc la sfânta biserică.

Bătrânu' meu a rămas așa. Nici acum nu iese bun de cap. Când îl năcăjești cât de puțin...! Nu este bine nici pentru el. A rămas așa la cap. Ce să-i faci? Ba și orbise de tot. M-am mai dus și la doftor. Acum e mereu tăcut și îi vine răime așa: ar omorî pe toți, dacă ne-am apuca cu el. I s-a clătărit creierii; nu știu, că nu este bine.

Dacă nu mai este credință pe lumea asta albă!⁶

*
* *

Stau în biserică, la strana din dreapta. Am lângă mine un țarcovnic bătrân, care cântă cu glas tremurat. M-a rugat să-l ajut. Mi-arată cu degetul paginile tipărite cu slove vechi și-mi face semn când trebuie să cânt. Printre glasurile noastre încearcă să se amestece un vătășel al primăriei, fudul și cam bătut, care vrea să arate și el ce poate. Îl dăm în lături și cântăm numai noi. Spunem de-a șirul tot Prohodul, când eu, când el.

Cine a scornit slujba, cine i-a potrivit vorbele și cântările, acela a vrut, fără îndoială, să împărtășească lumii o taină prețuită mai mult decât orice. Dar noi nu mai suntem în stare s-o înțelegem. Astfel, cânt și eu cuvintele, țin isonul și dau răspunsurile, ori de câte ori se cuvine. Dar nu pot spune că înțeleg ce se petrece.

Este biserica plină de oameni. Forfotesc de la icoană la icoană, aprind lumânări, bat mătâni și mereu au câte ceva de șoptit preotului, pe la ușa altarului. Nu mă uit la ei. Îmi ascut mintea până la durere ca să înțeleg, cât voi putea mai adânc, ce taină se ascunde în slujbă. Ce a vrut să spună cel de a scornit cântările? Toropesc totuși de căldură și de mirosul tămâii. Se-nvârte totul în jurul meu. Mă dor ochii și capul.

Fără să vreau, continui să fiu atent la ce se-n tâmplă cu mine. Parcă aș fi iarăși într-o noapte de insomnie. Aștept să se urnească și să se ridice, clătînându-se, din zăcătoarea gândurilor, o frază foarte simplă, care să se urce în rotocoale domoale ca un fum și să-mi spuie neconținut: „Este cu neputință, este cu neputință”.

Dar ce anume este cu neputință? Ceea ce mi s-a întâmplat totuși mie? Moartea ei? Sau a fost cu neputință să împlinim, împreună, ceea ce visasem? Nu

⁶ Paragraful referitor la precupeții gorjeni apare în manuscris sub o formă ușor diferită, schimbată la o corectură ulterioară a textului. El se intitula „O tâlhărie la drumul mare” și debuta cu următoarele rânduri, tăiate apoi cu creionul:

„Viața precupeților gorjeni nu-i lipsită de primejdii. Carele lor încărcate apucă drumurile țării, pe Valea Jiului, în sus la „momârlanii” din Hunedoara, cumpărători de zarzavaturi, sau spre cojanii din șesuri, vânzători de cereale. Astfel și omul nostru, Dinu a Lupului, a plecat acum doi ani spre șes cu carul, dar l-a păscut pe drum o nenorocire prea mare. Ne-o povestește soția lui: <Am fost odată la Craiova cu un copil al omului meu, că mai are un frate acolo și e căsătorit acolo. Ne-am dus cu niște mere; o fi atâta, să fie atâta! Și-mi zice bărbatul meu...>” (Mss. f. 15).

mai știu, decât doar atâta: trebuie să fie ceva tot așa de însemnat și de tainic cât este și slujba Prohodului.

Mă opresc din cântat. Mă trag în lături și amețesc gândindu-mă la ce nu pot înțelege, dar care este cu neputință. Nu mai am scăpare, nicăieri, orice aș face. O știu prea bine. Așa de bine, de parcă l-aș mai fi trăit odată. Fără îndoială că l-am mai trăit, deoarece fiecare gând, fiecare gest care se întâmplă, timp de câteva clipe, mi se pare că doar se repetă, că le pot ghici mai dinainte, cu amănuntul, calm, fără mirare.

Se clatină apoi totul, dintr-o dată, ca și cum viața toată m-ar sorbi înapoi, într-un vârtej. Rămân doar cu certitudinea că știu unde am mai trăit clipele acestea. Eram tot într-o seară de Denii și alături de mine stătea, cu lumânarea aprinsă, întocmai ca și mine, altă ființă. N-ascultam Prohodul, ci simțeam doar liniștea dintre noi, ca un temei fângăduit al vieții noastre împreună. O clipă numai și-mi dau seama acum ce nu știam atunci, că totul este cu neputință.

Târcovnicul îmi făcea semneperate să-i dau ajutor la cântare. A obosit. Dar nici eu nu mai pot. Mă trag mai în fundul bisericii, cu gândul să plec.

*
* *

Din rândul celorlalte, se desprinde o fată. Vine mai lângă mine și mă-ntreabă:

– N-ai lumânare?

– N-am. Sunt venit de pe drumuri.

Îmi dă ea una și o aprinde de la a ei.

Plec din biserică. Mai sunt și alții prin ogradă. Bate peste noi un vânt ușor, de ne răcorește. A ieșit și fata care mi-a dat lumânarea. Stă lângă mine și tace. Tac și eu. Aștept să văd ce vrea. Nu spune nimica. Stă, așteaptă și se uită la mine, prin noapte.

Ies afară din ograda bisericii. Încep să cobor dealul, cu gândul să mă-ntorc în sat. Dar o simt cum vine după mine, ajungându-mă din urmă, gâfâind. O aștept; și iarăși tac, să văd ce vrea.

A răsărit acum luna și valea s-a luminat toată, cu fânețele în strălucire albastră, pătate la margine cu petecele negre ale pădurii. Adânc, firul subțire al râului sclipește ici colo, ca un pește scos la mal. Înapoia noastră, departe, se mai vede încă lumina bisericii.

Mi se urăște de tăcere și întreb:

– Hai, spune ce ai de spus.

Se codește și apoi se hotărăște.

– De ce ai tras la Maria lui Dise? O să te mănânce păduchii dacă stai la ea.

– Am tras la cine am nimerit întâi. De unde vroiai să știu că ești și tu pe lume? Tu unde stai?

– Eu am casă frumoasă, ce crezi!

– Și zici că ar fi mai bine să dorm la tine?

– N-ai decât!

– Dar tu, un' te culci?

– Nu mi-e somn! râde ea.

– Nici mie. Dar eu mâine în zori plec la munte. Și mi-am lăsat calabalâcul la Maria lui Dise. Trebuie să trec să mi-l iau.

– O să-ți cotrobăie prin lucruri, proasta aia de Anica a lor. Ce? N-o știi eu? E a mai proastă din tot satul. Da' tot nu se lasă să fure altora băieții.

– Ți-o fi furat și ție!

– Mie? I-arăt eu ei, numai să-ncerce!

Coborâm cu întârzieri, pe o vale lăturalnică, care dă mai de-a dreptul. Este întuneric și umblăm greu. Poteca este îngustă, drumul cu hârtoape și mergem fiecare pe seama lui.

Este tare noapte și nu am răgazul să mă întreb și să aflu cine este fata asta, care mă însoțește, pentru cine știe ce răfuieli ale ei cu alții. Dacă m-aș fi întors singur acasă, aș fi fost tot atât de singur cât sunt și acum, cu ea alături. Și e totuși cald afară și strălucesc din nou stelele pe cer, în timp ce toată valea răsună de cântecul ființelor care se caută în lunga lor noapte de dragoste.

Am ajuns la cele dintâi case din sat și câinii încep a bate, lătrând, în prelungire, de la unul la altul. Mă opresc o clipă, cu spatele lipit de un gard. Câinele din băătăură înnebunește de furie și mușcă bezmetec din bulumaci. Mă uit în sus și văd drept deasupra capului meu Vega din Lira, steaua mea de drumetie. Alături de mine se oprește și fata asta străină.

– Hai, nu vii?, mă întreabă.

– Știi ceva?, zic eu. Nu vin. Mi se pare că atâta ne-a fost întâlnirea pe noaptea asta.

Mi s-a făcut deodată silă de toate gesturile pe care ar trebui să le fac de aici înainte, dacă m-aș duce mai departe. Mai bine stau pe loc și privesc stelele. Nici că-mi pasă de ce-o crede ea. O văd cum își face cruce a mirare și că se depărtează, mai privindu-mă din urmă de câteva ori.

Gata. Acuma pot să stau, în liniște, să mă lămuresc cu mine însumi, amintindu-mi de toate vorbele pe care le-am citit fără să le tălmăcesc înțelesul.

Atâta vreme cât sunt, ca acum, la țară, între oamenii pământului acestuia, singurele vorbe cu tâlc adânc, pe care le socotesc pe potriva a ce văd că se trăiește în jurul meu, sunt asemenea celor citite în biserică, cele care de o mie de ani au fost singurele pe care le-au auzit păgânii ăștia de țărani. Mă întreb ce înțeles dau ei vorbelor care s-au spus azi noapte: „În mormânt, viață, pus-ai fost Hristoase!”

Și sunt și alte multe vorbe, tot atât de pline de taină, pe care le știu cântate la orice înmormântare și care merg alături de cele ce se fac împotriva moroilor, ca două șiruri de gânduri, care își stau de sute și sute de ani, alăturate, fără să se topească, amândouă deopotrivă de spăimântate în fața morții, amândouă cu aceeași nădejde că totuși vom putea trăi și după moarte.

